

2687-5640

PREMIUM E-JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl / Year : 2021
Cilt / Volume : 5
Sayı / Issue : 17
ss / pp : 728-746

<http://dx.doi.org/pejoss.2202>
Araştırma Makalesi / Research Article
Makale Geliş / Received : 26.11.2021
Yayınlama / Published : 31.12.2021

Rovshan SULEYMANOV

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, E-posta: rovsansuleymanov@gmail.com, Konya/Türkiye,
<https://orcid.org/0000-0001-7920-3182>

Hakan UĞUR

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri,
hakanugur1@hotmail.com, Konya/Türkiye
<https://orcid.org/0000-0003-2037-6091>

* Bu makale YTB'nin 'Danışmanınla Tarihe Not Düş!' projesi kapsamında desteklenmiştir.

MİR MUHAMMED KERİM BAKÜVİ’NİN TEFSİRİNDE İHYA ÇALIŞMALARI

Özet

Makale, Azerbaycan dilinde yazılan Şii müfessir Baküvî'nin Keşfü'l-Hakayik adlı üç ciltlik tefsiri esasında yazılmıştır. Müfessir her ne kadar İmamiyye mezhebinin müntesibi olsa da eserde her türlü taassuptan kaçınmıştır. Makalede ümmetin birlik ve bütünlüğünün ne sebeplerle bozulduğunu ve tekrar nasıl sağlanacağı sebep sonuç ilişkisi içerisinde incelenmiştir. Makalede, eserde yer alan ümmet bilinci çerçevesinde ciddi bir öz ve karşı eleştiri örnekleri sunulmuştur. Eserde, Şii ve Sünni ekollerinin Kur'ân ve Sünnet'e bakış açısında ortak bir nokta bulunmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. İslam tarihinin en büyük ihtilaf kaynağı olan hilafet meselesinde ümmeti birleştirici açıklamalar tespit edilmiştir. İmamet inancı İmamiyye'nin beş temel akide esasında biri olmasına bakmayarak müellif bu esas üzerinde de birleştirici tavır tutunmuştur. İmamet Hz. Ali'nin hakkı olduğu savunmasına hiç girilmemiştir. Bu bakımdan Baküvî, ilk dört halife ve Hz. Aişe'den saygıyla bahsetmiştir. Mehdi, şefaat, imamların gaybı bilmesi gibi akide konuları araştırılmış ve gerekli tenkitler yapılmıştır. Namaz, abdest, kurban gibi amelî konularda Müslümanların yaptıkları yanlışlar belirtilmiş ve bundan nasıl kurtulmak gerektiği araştırılmıştır. Dinî ve dünyevi birlik ve bütünlüğün hurafelerden ve siyasi ve dini sahtekâr liderlerden, onların eserlerinden kurtularak olabileceği tespit edilmiştir. Dünya milletleri arasında geri kalmanın sebebi Kur'ân'a ve Sünnet'e doğru amel edilmemesi ve kanunlarımızın Kur'ân'a göre yapılmaması olduğu belirtilmiştir. Esas gerileme sebebi olarak da ilmî alanlarda yeterli eğitimin olmaması tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baküvi, Keşfü'l-Hakayik, İmamiyye, Tefsir, İhya Çalışmaları, Şia

THE WORKS OF MIR MUHAMMAD KARIM BAKUVI IN THE EXEGESIS OF İHYA

Abstract

The article is written on the basis of the three-volume commentary of the Shia mufassir Bakuvi called Kashf al-Hakayik, written in the Azerbaijani language. Although the Mufassir was a member of the Imamiyya sect, he avoided all kinds of taassup in the work. In the article, the reasons for the deterioration of the unity and integrity

of the ummah and how to ensure it again are examined in a cause-and-effect relationship. Examples of a serious self- and counter-criticism within the framework of the ummah consciousness contained in the work are presented in the article. In the work, it has been determined that the Shiite and Sunni schools are trying to find a common point of view in the Qur'an and Sunnah. In the issue of the caliphate, which is the biggest source of conflict in the history of Islam, explanations that unite the Ummah have been identified. Despite the fact that the Imamate faith is one of the five basic principles of the Imamate, the muellif has also taken a unifying position on this basis. Imamate Of The Prophet. There has never been a defense that Ali has a right. In this regard, the first four caliphs and Hazrat Mahdi (as). He has been spoke of Aisha with respect. Akide issues such as Mahdi, intercession, knowledge of the unseen by imams have been investigated and the necessary criticisms have been made. The mistakes made by Muslims in matters of deeds such as prayer, ablution, sacrifice have been stated and how to get rid of it has been investigated. It has been established that religious and worldly unity and integrity can be achieved by getting rid of superstitions and political and religious dishonest leaders, their works. It has been stated that the reason for the decadence among the nations of the world is that the Qur'an and Sunnah are not being done correctly and our laws are not being done according to the Qur'an. Not only that, but it has also been determined that the lack of adequate education in scientific fields is the main reason for the decline.

Keywords: Baküvi, Kashf al-Hakayik, Imamiyya, Commentary, Exegesis of Ihya, Shia.

1. GİRİŞ

Mir Muhammed Kerim Baküvî (ö. 1939) Bakü'de 1858 yılında dünyaya gelmiştir. Eğitimini ilk olarak babasından almış daha sonra ise Bağdat'ta on yıl okuyarak eğitimini tamamladıktan sonra Bakü'ye dönmüş ve ahundluk, kadılık gibi birçok dinî görevlerde çalışmıştır.¹ Şîî İmamiyye mezhebinin müntesibi olan Baküvî mezhep ayırımı gözetmeksizin dinî ve sosyal sorunların çözümünde aktif rol almıştır. O "Hidayet" adlı hayır kuruluşuna başkanlık etmiştir. 1905 yılında başlamış Ermeni mücadelesinde aktif rol üstlenmiştir.²

1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunda milleti birliğe ve Kur'an'ın davet ettiği şura hakimiyetini kurmaya teşvik etmiştir. Baküvî, "demokrasinin aslı Kur'an'dır" şiarıyla Azerbaycan halkını devleti kurmaya davet etmiştir.³

Ümmeti asrısaaadet zamanında olduğu gibi yeniden dinî esaslara sarılmaya davet eden Baküvî, bunun sadece Kur'an ve Peygamber'in sahih hadisleriyle amel ederek mümkün olacağını bildirmiştir. Kur'an'ı Muhammed İkbâl, Reşit Rıza, Seyyid Kutup ve Mevdudi'nin diriliş ve yeniden kalkınma yaklaşımlarıyla tefsir eden Baküvî Şîî ve Sünnî mezhepleri arasında ortak bir zemin oluşturma çabası içinde olmuştur.

Baküvî "Dinin ve imanın esası ilim ve irfandır. Balalarınızı mektebe gönderin. Milli yükselişin yegâne yolu ilimden geçer" diyerek millî ve manevî değerlerin korunmasının temel yolunun ilimden geçtiğini beyan etmiştir. İlim irfan yolunda da başta *Keşfu'l-Hakayik an Nüketi'l-Âyâti ve'd-Dekâik* adlı tefsiri başta olmak üzere, *İran Köylerinin Hali*, *Ermenüse*, *Kerbela Yangını* gibi birçok eser yazan Baküvî'nin, 1920 yılında Rusların Azerbaycan'ı işgal etmesiyle dinî faaliyetlerine kısıtlamalar getirilmiştir. 1939 yılında ise devlet aleyhine propaganda yaptığı iftirasıyla Rus devleti tarafından şehit edilmiştir.⁴

Müfessirin tefsirini yazdığı dönem Osmanlı Devleti'nin ve İslam aleminin zayıfladığı ve Avrupa'nın da sanayi devrimiyle güçlendiği bir dönemdir. Bu dönemde Hristiyan alemi İslam devletlerini bir bir

¹ Geniş bilgi için bakınız: Demirli, Eray, *Mir Muhammed Kerim El-Baküvî (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 32-36

² Suleymanov, Rovshan, *Azerbaycanlı Şîî Müfessir Baküvî'nin Keşfu'l-Hakâyik Adlı Tefsirinde Taassuptan Uzak Dini ve Sosyal İslah Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016, s. 5-7.

³ Baküvî, Miruhammed Kerim, *Keşfu'l-Hakâyik an Nüketi'l-Âyâti ve'd-Dekâik*, hazırlayan, Ali Ferhadov, Bakü, 2014, c. 1, s. 6-7

⁴ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 7-8.

işgal ediyor ve Müslümanlar günü günden zillet içine düşmeye devam ediyorlardı. Dünyevi ilimlerde gelişen Batı dünyası karşısında İslam alemi dinî ve dünyevi ilimlerden yoksun çaresizlik içinde kalmışlardır. Müfessir de tefsirinde Müslümanların içine düştükleri bu duruma çözüm bulmaya çalışmıştır.⁵

1.1. Tefsirde Kur'ân ve Sünnet Değerlendirilmesi

Müfessir, İsrâ suresindeki “*Her insan topluluğunu önderleriyle/imamlarıyla birlikte çağıracağımız o günde kimlerin amel defterleri sağından verilirse işte onlar amel defterlerini okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğramayacaklar,*”⁶ ayetinin tefsirinde esas önderin Kur'ân ve Peygamber yolu olduğunu bildirmiştir. Bu ikisinden başka önder seçip onlara tabi olmak doğru değildir. Devrimizde bazı insanları ve kabirleri kendilerine rehber seçenler onlarla birlikte haşır olunacaklar. Zamanımızda ölen Müslümanların mahşere Kur'ân rehberliği ile gideceklerine inanan yoktur. Müslümanların bugün dünya milletlerinden geri kalmasının ve felaketlere maruz kalmasının esas sebebi de Kur'ân'dan uzak kalmaları ve onun ayetlerini tefekkür etmemeleridir. Aynı zamanda bir grup insan da Peygamber'in sahih hadisleri bırakıp zayıf hadislerle amel etmiş ve bir grup da sahih hadisleri kabul etse de amelleri hadislerle uymadığı için onları atmış ve unutmışlardır.⁷

Baküvî'nin, Ehl-i Sünnet hadis kaynaklarında geçen rivayetleri muteber sayarak tefsirinde kullandığını görmekteyiz. Halbu ki Şia Ehl-i Sünnet kaynaklarından sadece kendilerini destekler nitelikte olanlarını kabul eder. Baküvî hadisin de ilahi kaynaklı, yani “vahyi ğayri metlûv” olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Şii ve Sünni kaynaklarını birlikte kullanarak sözde değil özde birleştirici bir tavır ortaya koymuştur. Müfessirin yukarıdaki üslubuna bakılacak olursa ümmet arasında kabir ve ziyaretgâhlara, imam ve önderlere en çok önem veren Şia mezhebini isim vermeden eleştirmektedir. Aynı zamanda bu konulara önem veren Müslümanları da eleştirmektedir. Diğer taraftan zayıf hadislerle amel edenlerden kastı Şia, sahih hadisi kabul etse de amel etmeyenden kastı da Ehl-i sünnet Müslümanlarıdır.

Şunu da bildirelim ki Baküvî bahsetmese de bahsi geçen ayet İmamete delil olarak gösterilmiş ve Şii tefsirlerinde benzer açıklamalar verilmiştir. Örneğin Şii müfessir Sebzari (ö. 1090/1679) ayette yer alan “İmam” ifadesini, tabi olunan peygamber, Peygamber'in vasisi ve kendi zamanlarında yaşayan imamlar olarak açıklamıştır.⁸ Bahrani (ö. 1107/1696) ise ayetin tefsirinde şunları açıklamıştır: Peygamber kendi kavminde, Ali kendi kavminde, Hasan, Hüseyin ve onlardan sonra gelen imamlar da kendi zamanındaki insanlarla haşır olunacaktır. Yine bahsi geçen ayet inince Müslümanlar Peygambere “*Sen bizim imamımız değil misin?*” diye sormuşlar. Peygamber de, “*Ben tüm insanların resulüyüm lakin benden sonra ehli beytimden olan imamlar gelecektir. İnsanlar onları yalanlayarak zulüm edecekler. Kim onların yanında olursa bendendir. Kim de onların karşısında olur benden değildir.*”⁹

1.1.1. Kur'ân ve Sünnetle Amel

Baküvî'ye göre Allah bütün beşeriyetin İslam'la şereflenmesini murat etmektedir. Ümmet bu düşünceye sahip olmalı ve Kur'ân ve Peygamber'in dediklerini harfiyen yerine yetirmelidir. Zira İslam ancak iyiliği emretmiş ve beşerin salâhi için hükümler koymuştur. İnsanların, Hicr 15/85 ayetine bakarak Kur'ân'ın güzel hükümlerini düşünmeleri gerekir.¹⁰

⁵ Uğur, Hakan, *Azerbaycanlı Şii Müfessir Mir Muhammed el-Baküvî'nin Keşfü'l-Hakâyik Adlı Tefsiri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri*, TÜRKKÜM-Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyet Kongresi, Balıkesir, 2018, ss. 417-425.

⁶ İsrâ 17/71.

⁷ Baküvî, *Keşfü'l-Hakâyik*, c. 2, s. 237, c. 3, s. 58, 118.

⁸ Sebzavîrî, Muhammed b. Habibullah, *İrşâdu'l-Ezhân ilâ Tefsiri'l-Ku'rân*, yay., Dârü't-Taaruf li'l-Matbuat, Beyrut, 1998, 1. Baskı, s. 294.

⁹ Bahranî, Seyyid Haşim, *el-Burhân fi Tefsiri'l-Ku'rân*, Tah., Kısmî'd-Diraseti'l-İslamiyye Müesseseti'l-Bi'se, Naşir, Bünyad Balet, Terhar, 1994, c. 3, s. 551-554.

¹⁰ Baküvî, *Keşfü'l-Hakâyik*, c. 2, s. 173.

Müfessirin tespitine göre dünya milletlerinin de Müslümanların içinde buldukları hataları göz ardı edip, Nahl 16/90 ayetinde emredildiği gibi İslam'ın adaleti ve her türlü güzellikleri emretmesini temel almaları gerekir. Zira günümüzde Müslümanların içinde buldukları hal, Kur'ân emirleriyle uyuşmamaktadır. İslam ahkâmının dayanağı Kur'ân ve Peygamber'in hadisleridir. Bu iki esas da zulüm etmemeyi ve sadece iyilik yapmayı emretmiştir. İşte İslam tarihinde yapılan kötü uygulamalardan biri de Emeviler zamanında minberden Emîrü'l-müminîn Ali'ye lanet okuma adetidir. Ömer b. Abdulaziz zamanında ise bu kötü adet kaldırıldı¹¹ ve yerine bahsi geçen ayet okutulmaya başlanmıştır.¹²

Diğer taraftan, Tevrat'ı tahrif eden Yahudilerden sıkça örnek veren Baküvî bu sebeple onların başına gelen musibetlerden de bahsederek, Müslümanların da dünya menfaati karşısında Kur'ân hükümlerini değiştirmeleri sebebiyle başlarına aynı musibetler gelmiş ve gelecektir, der. Hatta Tevrat'tan daha fazla Kur'ân'ın manevi tahrife uğradığını, onların yerini de peygamber ve imamlara isnat edilen yalan ve saptırıcı hadisler¹³ ve hurafe bilgilerin aldığı bildirir. Bunun sonucunda da İslam dini zayıflamış ve ayaklar altına düşmüştür. İslam aleminde olan mezhepler arası ihtilafın sebebi de Kur'ân ayetlerinin değiştirilmesidir, der. Maide 5/41 ayeti sanki bugünkü Müslümanları vasıf etmiştir. Bu tefsirin yazılma sebebi de şudur ki insanlar Kur'ân'ın anlamını bilsin ve ona zıt olan sözlere kulak vermesin. Şu zamanda Kur'ân hükümlerini olduğu gibi insanlara ulaştıranlar ise kâfir ve zındık muamelesi görmektedir. Biz yine de bu doğru bilgileri insanlara ulaştırmaya devam edeceğiz, ifadesinde bulunmaktadır.¹⁴

Müfessir burada da “Peygamber'e isnat edilen hadisler” sözüyle Ehl-i Sünnet'i, “İmamlar'a isnat edilen hadislerle” de Şia'yı vurgulamıştır. Bununla da her iki ekol içinde olan uydurma hadislerin varlığından ve bunların her ikisinin de Kur'ân ışığında değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Kur'ân'a uygun olanlarının alınması ve ona zıt olanlarının atılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Müslümanları uydurma hadislere karşı duyarlı olmaya davet etmiş ve duyulan her sözü hadis olarak kabul edilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun da yolu tabii ki hadislerin araştırılma yollarından geçmektedir.

Bu sebeple hadislerin Kur'ân'a arz edilebilmesi için bir sahih hadisin tüm tarikleri¹⁵ incelenmeli ve bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bunu yaparken Kur'ân'ın ruhuna uygun olarak tüm ayetler ele alınarak arz edilmelidir. Ayetlerin sebebi nüzulü olduğu gibi hadislerin de sebebi vürudu vardır. 23 senede hayatın akışında varit olmuş hadislerin sebeplerini bulmak çok zordur. Bunu yaparken tarihi bütünlüğü içerisinde yapmak bir o kadar zordur. Ayrıca tarihi bütünlüğünden koparılmış ayet ve hadislere istediğimizi söyletebiliriz. Ayet ve hadisler arasında ihtilaflar vardır ki bunların da cem, tercih, nesih, terk ve tevakkuf gibi yöntemleri vardır. Yine cem edecek kişinin ayet ve hadislere bakış tarzı, mezhebi, meşrebi ve diğer etkenler göz önünde bulunursa bu işin ne kadar objektif olacağı tartışılır. Ayrıca Kur'ân dışında Peygamber'in de hüküm koyma yetkisi tartışılmıştır. Kur'ân'da olmayıp hadislerde olan hükümlerin Kur'ân'a arzı nasıl olacağı gibi konular bu meselenin ne kadar zor olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶

¹¹ Bk. İbn Esir, İzzü'd-Din (630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, tah., Ömer Abdusselam Tedmiri, yay., Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 1997, X cilt, c. 4, s. 98.

¹² Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 201-202:

¹³ Uydurma hadise Baküvî'den bir örnek: Şöyle ki bir arif Şama gider ve pazarda gezerken yemek yiyordu. Bunu gören biri bu durumun insanlığa zıt olduğunu bildirdi. Arif pazardakilerin insan değil öküz olduğunu söyleyince karşı şahıs nasıl? Dedi. Arif beni izle dedi. Bir merkezde durup hadis nakletmeye başladı. Duyan herkes oraya toplandı. Arif rivayet zincirini naklettikten sonra Peygamber şöyle buyurdu dedi. “Kimin dilinin ucu burnuna değerse o adam cennet ehlidir.” Bunu duyan herkes dilini burnuna değdirmeye çalışır. Benim dilim burnuma değdi senin dilin değmedi diye kargaşa çıktı arif oradan uzaklaşır. Arif, kendisine itiraz eden şahsa dedi. Gördün mü? Bunlar insan değil öküzler. Bir kişi çıkıp bana demedi ki “ey Allah'ın düşmanı yalan söylüyor ve Peygambere iftira ediyorsun.” Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 495

¹⁴ Maide 5/44 ve Araf 7/169 ayetlerin tefsirinde açıklananlar hakkında bkz. Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 322, 324, 465, c. 2, s. 495

¹⁵ Bir hadisin başka kanallardan nakledilmesi.

¹⁶ Polat, Salâhaddin, *Hadislerin Kur'ân'a Arzının Problemleri*, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Sünnetin Dindeki Yeri, Ensar Yayınları, ss. 177-186.

1.1.2. Keşfü'l-Hakayik'te Cami ve Namazlarda Yapılan Yanlışlar

Baküvî, namaz ibadetinin faydaları ve hikmetleri üzerinde durarak Müslümanların, camide namaz kılmalarından dolayı gurura düşebileceklerini, oysaki namazın asıl anlamının ayette geçtiği gibi kişiyi kötülüklerden koruması olduğunu vurgular, “*Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder.*”¹⁷ Yine bazı zavallılar ise namaz kılmalarıyla beraber zulüm etmekte, zalime yardım etmekte, insanların malını gasp etmekte, insan öldürmekte veya buna fetva vermekte devam etmekte. İnsanlar namaz kılmalarıyla veya camide mersiye dinlemeleriyle günahsız olacaklarını zannediyorlar. Halbuki Peygamber insanlara zulmetmemeyi ve kendine istediğini Müslüman kardeşi için de istemeyi buyurmuştur.¹⁸ Namazı huşu ile kılmak gerekir. Namaz sonrası dualarda da edepli olmak gerekir. Namazların kendi vaktinde beş vakit olarak kılınması gerekir. Bazı imamlar cem adıyla öğlen ve ikindi, akşam ve yatsı namazlarını birleştirerek kılarken bazıları da namazı o kadar hızlı kıldırıyorlar ki camilerden toz kalkıyor. Bazıları da tüm namazlarını aynı anda kılmaktadırlar.¹⁹

Müfessirin isim vermeden zikrettiği, camide din adına yapılan eylemler Şia mezhebi müntesiplerince yapılmaktadır. İmamiyye mensupları Kadir gecesi ve Âşûrâ gibi belirli gün ve gecelerde camide toplanıp yüksek sesle salavat getiriyorlar. Kur’ân’ı başına koyup yüksek sesle dua etmek gibi kendilerine mahsus dua yöntemleri vardır. Baküvî gibi karşı çıkanları da her türlü yolla engellemeye çalışıyorlar. Şîî toplumda bu sözleri söylemek müthiş cesaret gerektirir. İşte Baküvî de bu durumu anlatırken “*Kur’ân ayetleri sert taşlara bile etki etse de biz Müslümanların sert kalplerine etki etmiyor,*” der ve ilave eder: Dini mübarek gün ve gecelerde camiye toplanıp sahtekâr mollaya dua ettirmekle din yaşanmaz. Camide edepten uzak bir şekilde sesler çıkararak cemaate salavat getirtip halkı hayvan gibi bağırarak dinin yaşanamayacağını bildirir. Hayvan gibi olan avam halk da onları Peygamber’in vekili zannediyorlar ev şeytanın vekilinin sözlerini vahiy gibi kabul ediyorlar. Bu sebeplerle devrimiz cahiliye zamanından daha kötü durumdadır.²⁰

Kendi mezhebi dışında olan Müslümanları dışlayan ve hatta Müslüman saymayan algı ve inançları yıkmaya çalışan müfessir mersiye söylemek ve dinlemekle günahların bağışlanmayacağını bildirmiştir. Zira mersiye söylemek Peygamber tarafından yasaklanmıştır.²¹ Yine namaz konusunun önemine vurgu yaparak namazların sürekli cem etmenin doğru olmadığını vurgulamaktadır. Bu durum da İmamiyye mezhebinde vardır. İmamiyye’de namazların özel ve müşterek vakitleri vardır. Vakit girdikten sonra öğle ve akşam namazının farzını kılacak kadar zaman ve ikindi ve yatsı namazları için de vaktin çıkmasına yakın farz kılacak kadar zaman özel vakittir. Geri kalan vakitler ise namazların cem ederek kılınabileceği müşterek zamandır.²²

2. KEŞFÜ’L-HAKAYIK’TE İLMİN DEĞERİ

Baküvî ilmin değeri konusu üzerinde fazla durmuştur. Ona göre en başta bilinmesi gereken Kur’ân ayetleridir. Bunu bilmek için de onu okumak ve öğrenmek gerekirken bazı insanlar bunu halka yasaklamış ve Kur’ân’ı sadece 12 imam bilir yalanını ortaya atmışlardır. Lakin Hz. Ali “*Kur’ân’ı kendinize imam ve rehber tutun*” demiştir. Bundan başka kendi çıkarları için, “*Kur’ân’ın anlamından soru sorulmaz, Kur’ânı Allah, Peygamber, İmamlar ve İmamlardan ilim alanlar bilir,*” iddiasını ortaya atmışlardır. Bunu tek sebebi insanları Kur’ân hakikatinden uzak tutup kendi isteklerine göre yönetmeleridir. Kur’ân’dan uzaklaşmanın sonucu olarak bidatler ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu sebepten Kur’ân’ın hakikatlerini her dilde insanlara tefsir ve tercüme yoluyla ulaştırmak lazımdır. Bu çalışmalar sonucunda İslam alemini özellikle Sünni ve Şîî adlarını ortadan kaldırarak ihtilafa son verilmeli ve Müslümanları tek çatı ve tek isim İslam adı altında cem etmeliyiz. İslam devletleri

¹⁷ Ankebut, 29/45.

¹⁸ Buhari, *Kitabü'l-Mezalim*, 4.

¹⁹ Baküvî, *Keşfü'l-Hakâyik*, c. 2, s. 347-348, 369.

²⁰ Baküvî, *Keşfü'l-Hakâyik*, c. 1, s. 433

²¹ Buhari, *Cenaiz*, 35, Müslim, *İman*, 165.

²² Keskin, Mehmet, *Caferi İlmihali*, yay., Diyanet İşler Ş. Y., 2. Baskı, Ankara, 2012, s. 176-178.

“Galü’l-ihtilaf an dini’l-İslam” İslam dininden ihtilafı yok etme adıyla bir teşkilat kurmalı ve ihtilafli meseleleri araştırıp orta yolu bulmalıdır. Bu ihtilaflar ırkçılık, mezhepçilik ve hakimiyet sevdasından ortaya çıkmıştır.²³

Bakuvi şöyle ifade eder; dünya milletleri ilimle inkişaf ederken, Müslümanlar mollaya²⁴ giderek ateşi olan hastalara parayla dua yazdırmaya devam etmektedir. Müslümanlar dinin haram buyurduğu içki ve kumara devam ederken İslam’ı tebliğ ediyorlar. Bu durum dini alaya almak anlamına gelir. İlim almak için Avrupa’ya gitmeye teşvik ediyorlar. Halbuki Avrupa’nın alimleri içki ve kumardan uzak durmaya teşvik ediyorlar. Dinin hükümlerini uygulamadan Avrupa’nın ilmi alınsa bile yine hiçbir gelişmeden söz edilemez.²⁵

Baküvî Âl-i İmrân 3/120 ayetinde geçen “iyilik”ten maksadın ilmi gelişmeler olduğunu bildirmiştir.²⁶ Seyit Kutup ise bahsi geçen ayetin tefsirinde takva ve sabır gibi manevi güçlerden bahsetmiştir.²⁷ Yine Âl-i İmrân 3/120 ayetine ince bir bakışla tefsir eden Baküvî’ye göre bir millet düşmanlarına galip gelmek istiyorsa, değerini, şanını ve gücünü devrinin gelenek ve gelişimine göre kalkındırması gerekir. Bir millet kuvvet kazanıp güçlenirse diğer milletler ona tabi olarak karşısında diz çökeceklerdir. Bu durum da bu ayetten anlaşılır: “Size bir iyilik gelirse bu onları üzer, ama başınıza bir kötülük gelse buna sevinirler. Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar vermez. Allah onların yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır.”²⁸ İşte bu siyasi ayetin ışığında Müslümanların, düşmanının üzüldüğü şeyleri yapmaları ve gelişmeleri gerekir.²⁹ Bakuvi ayetin tefsirinde ilim ve gelişimden bahsederken Seyit Kutup ise şöyle tefsir eder; biz Müslümanlar onlara iyi niyet besleme ve onlardan arkadaş edinme sonucunda her seferinde hilelerini görerek pişman oluyoruz. Dinî hükümleri icra etmeme sebebiyle her seferinde onlara karşı yenilgiye uğruyoruz. Halbuki kitabımız onlardan nasıl korunacağımızı bizlere öğretmektedir. Bu da sabır ve takva ile mümkündür. Eğer kalbe takva girse o kişi Allah dışında kimseden korkmaz ve onun düşmanlarını sevmez. Ne zaman ki Müslümanlar düşmanlardan dost tutup onlarla istişare ettiler Allah da onlara hezimet yazmıştır.³⁰

3. KEŞFÜ’L-HAKAYİK’TE İTİKADİ KONULAR

Bakuvi çoğunluk olmakla haklı olmak arasında ilişki olmadığını bildirmiştir. Ona göre, günümüzde çoğunluk bir mezhep etrafında toplanmış olabilir. Hele Mekke döneminde insanların çoğu iman getirmeyenler idi. Taha 20/16 ayeti çoğunluğun bir şey ifade etmediğini, önemli olanın delil olduğunu bildirmiştir. Bu durumda birçok insanın inandığı şey batıl olabilir. Bu ayet taklitle amel etmekten uzaklaşıp delille amel etmeye teşvik etmiştir. Zira tarihte taklitle amel etmekten puta tapma ve şirk ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan çoğunluğun bir mezhep etrafında toplanması hak oldukları anlamına gelmemektedir.³¹

Baküvî amel konusunda Mutezile gibi düşündüğünü “Birini öldürenin tevbesi kabul edilmez”³² ve “Kuran’la amel etmemek münafıklık alametidir”³³ gibi görüşlerinden yola çıkarak söyleyebiliriz. Mutezile camiasında amelin imandan bir parça olduğu ve büyük günah işleyip ölen şahsın imansız

²³ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 19, c. 3, s. 9-10, 240, 308.

²⁴ Molla Azerbaycanda din görevlilerine verilen isimdir.

²⁵ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 157, 343.

²⁶ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 204.

²⁷ Seyit Kutup, İbrahim, *Fi Zilali’l-Kur’ân*, yay., Dâru’ş-Şurûk, 6 cilt, Kahire, c. 1, s. 452-454.

²⁸ Ali İmran 3/120

²⁹ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 204.

³⁰ Seyit Kutup, İbrahim, *Fi Zilali’l-Kur’ân*, yay., Dâru’ş-Şurûk, 6 cilt, Kahire, c. 1, s. 452-454.

³¹ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 2, s. 30, 299,

³² Buhari, *Menakib*, 29.

³³ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 290, c. 2, s. 80.

öldüğü görüşü kabul edilir. Sünni camiada ise amel imandan bir parça değildir ve büyük günah işlemek imanı zail etmez.³⁴

3.1. Keşfü'l-Hakayik'te İman Esasları

Baküvî Şii bir müfessir olmasına bakmayarak ümmetin birliği için gösterdiği çabalardan olsa gerek ki tefsirinde iman esaslarından bahsederken Allah'a, (ayetin zahirinde bahsedilmese dahi diğer ayetlere istinaden) Hz. Muhammed'e ve kıyamet gününe iman edenlerin kıyamet gününde azap olunmayacağını açıklamış lakin İmamlara imandan bahsetmemiştir.³⁵ Zira İmamiyye inancına göre İmamet Allah tarafından farz kılınmıştır.³⁶ Hz. Peygamber de kendinden sonra Hz. Ali'yi vasi ve imam tayin etmiştir.³⁷ Ali'den sonra da imametini gizleyen veya açık ilan eden on bir imam gelmiştir.³⁸ Ümmeti bir çatı altında birleştirme çabasından olsa gerektir ki müfessir İmamiyye'nin en temel esaslarından biri olan İmamet üzerinde neredeyse hiç durmamış ve ayetlerden deliller getirmemiştir.

3.2. Keşfü'l-Hakayik'te Sahabi ve Hasis Değerlendirilmesi

Şia, ravileri Hz. Ali'ye ve İmamlara yakınlığına göre tasnife tabi tutmuştur. Şia tüm sahabeyi adil saymaz. Bu sebeple de tüm sahabilerden hadis kabul etmez. Şia Hz. Ali'ye yakın sahabileri vafsetmek için el-ashab, eş-şurtatu'l-hamis, havariyyun ve.b. isimlerle adlandırmıştır. Hz. Ali'nin imametini tanımayan ve Ehl-i Beyt'in yanında olan sahabe adil olarak isimlendirilmiş, Cemal³⁹ ve Sıffin⁴⁰ savaşlarında olduğu gibi Hz. Ali saflarında yer almayan sahabe ise fık ve küfürle itham edilmiştir. Bir de meçhulu'l-hal olan sahabe vardır ki sahabenin çoğu bu kategoridedir.⁴¹ Bunların başında da halifeler gelir. Lakin Şia'da olduğu gibi sahabeyi kategorize etmeyen müfessir Bakara 2/143 ayetinin tefsirinde Hz. Muhammed ümmetinin kıyamet gününde diğer ümmetler aleyhinde şahitlik edeceğini bildirdikten sonra bu ümmetin bugünkü yalancı, fitnekar, cahil, ayrılıkçı ve Kur'an'a zıt ameller eden Müslümanların olamayacağını ifade etmiştir. Bunun aksine ayetten kastın Peygamber'in de adil olduklarına şahitlik ettiği⁴² ilk devirde yaşamış, birlik ve beraberliğe destek veren, Kur'an'a bağlı sahabedir. Esasen de cennetle müjdelenmiş on⁴³ ve onlar gibi olan sahabedir, der.⁴⁴

3.3. Keşfü'l-Hakayik'te Mehdi Değerlendirilmesi

³⁴ Uğur, *Azerbaycanlı Şii Müfessir Mir Muhammed el-Baküvî'nin Keşfü'l-Hakâyik Adlı Tefsiri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri*, ss. 417-425.

³⁵ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 52.

³⁶ Neşvân el-Himyârî, *el-Hürü'l-În*, s. 202.

³⁷ Saduk, Ebi Ca'fer Muhammed b. Ali b Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî (Ö. 381/991), *Emâli's-Sadük*, takdim, Hüseyin el-A'lemî, Müessesetü'l-A'lemî Lilmatbûât yay., Beyrut – Lübnan, 2009, ss. 21-23, 34.

³⁸ Bozan, Metin, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu-Masum Oniki İncanın Ortaya Çıkışı*, yay., İsam, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 78.

³⁹ Hz. Osman'nın katillerinin bulunması başta olmakla bir sıra sebeplerden Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in önderliğinde Hz. Aliye karşı olan çatışma. Bilgi için bkz; Fığlalı, Ethem Ruhi, *Cemel Vak'ası-Hz. Aişe ile Hz. Ali Arasında Cereyan Eden Savaş*, TDV Ansiklopedisi, c. 7, s. 320-321.

⁴⁰ Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmadan Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini bildiren Şam valisi Hz. Muaviye arasında cereyan eden savaş. Bilgi için bakınız; Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi'ne Giriş*, yay., Beyan, İstanbul, 2020, s. 135-143.

⁴¹ Kutluay, İbrahim, *Şia'da Hadis Usûlü-Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*, Yay., Rağbet, 2. Baskı, İstanbul, 2020, s. 179-181.

⁴² Buhari, *Tefsir*, 2/13.

⁴³ Tirmizi, *Menakip*, 99.

⁴⁴ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 89.

İmamiyyede imamların sayısı on ikidir. İmamiyyede ise on ikinci imam Mehdi Muntazar yani beklenen Mehdi olarak adlandırılır. İsnâaşeriyye ismini de buradan almışlardır. Mehdi zamanı geldiğinde zuhur edecektir.⁴⁵ Gaybda olan Mehdi, zamanı gelecek zuhur edecek ve zulmü ortadan kaldıracak.⁴⁶ Bu bağlamda davetçi olarak Kur'an ve sünnetin yeteceğini belirten müfessir Mehdi beklemenin de gerekmediğini ifade etmiş olur. Evet Peygamber, zamanında canlı olarak hak yoluna davet etmiştir. Vefatından sonra da Kur'an her an insanları hak yoluna davet etmektedir. Cehennem ehline “*Size elçilerimiz gelmedi mi?*”⁴⁷ diye sorulduğunda. “*Evet geldi,*” dediler. Yalnız cehaletten olsa gerek ki insanlar yeni davetçiler arzu etmekte. Bu sebepten olsa gerek ki bugün Mehdi adıyla davetçiler zuhur etmekte.⁴⁸ Mehdi ve İmamet gibi temel Şii esaslarını eleştiren Baküvî büyük tepkilerle karşılaşmış ve bu durumu ifade etmiştir; Nasıl ki cahiliye zamanında Peygambere karşı hakaretler ve haksızlıklar oluyordu devrimizde de insanlar hakikati söyleyen ve Allah'a davet eden insanları kınıyorlar. Onları bu duruma sokan cehaletleridir. Bugün bu zorlukları gördüğümüz zaman Peygamber'in cahiliye zamanında ne zorluklarla din tebliği yaptığını anlaşılmaktadır.⁴⁹

3.4. Keşfü'l-Hakayik'te Şefaath Değerlendirilmesi

Baküvî'nin de kabul ettiği üzere, şefaath Allah'ın iznine bağlı olarak gerçekleşecektir. Devrin şefaath konusunda müfessir kendi eleştirilerini beyan etmiştir. Ona göre, bu durum istismar edilmiş ve amelî terk ederek şefaath sığınılmıştır. İşte şefaath yoluyla kurtulup cennete girme umudunda olanlar Bakara suresinde yer alan “*Onun izni olmadan kimse şefaath edemez*”⁵⁰ ayetini iyice idrak etmelidir. Nasıl ki putların Allah katında değerli olup, şefaath etmesine inanmak şeytan işiyse, Peygamber ve imam neslinden olmakla övünmek, ibadeti terk ederek imamların musibetlerine ağlayarak günahlarının silineceğine ve büyük günahlarda Peygamber'in şefaathine inanmak da şeytan işidir. Günahkâr şahısları imamların yanına defnederek Allah'ın gazabından korunacağına ve imamların şefaathini kazanacağına inanmak da şeytanın yanıltmasıdır. Bunları terk ederek Allah'ın vadine inanmamız gerekir. Bahsi geçen ayet din ve dünya işlerinde çalışmadan şefaath sığınarak cenneti kazanmak isteyenler için bir engel niteliğindedir.⁵¹

3.5. Keşfü'l-Hakayik'te Şirk Değerlendirilmesi

Genel olarak devrinin yanlış icraatlarını beyan eden Baküvî, Kur'an'a uymayan yanlış icraatlarından biri de taşlara, pirlere, evliyaya, seyitlere, bir ağanın kapısına ve makamlara niyet edilip kesilen kurbanlar olduğunu bildirmiştir. Ona göre bu yapılanların hepsi şirkdir. Seyitleri, kabirleri ve türbeleri kendine rehber tutan Müslümanlar hüsrandır. Hayvanın kesilmesinde iki niyet vardır. Birincisi etini yemek ve Allah için kesilen kurban. Bu iki niyet dışında kesilen kurbanın eti Mekke'de cahiliye döneminde taşlara kesilen kurban gibidir ve etinin yenmesi haramdır. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Arap zenginlerinden olan Süheyym Riyahi ve Galip birbiriyle bahse girerek her biri 200 deve kesti. Süheyym 300 deve kesti Galip ise yenildiğini kabul etti. Bu haberi duyan herkesin etlerden almak için

⁴⁵ En-Nevbahî, el-Hasan b. Mûsâ (ö. 310/922), *Fıraku's-Şîa*, 1. Baskı, Maşûrâtü'r-Rıdâ yay., Beyrut, Lübnan, 2012, ss. 166-168; Bağdadi, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed (Ö. 329/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırâk ve Beyânü'l-Fıraki'n-Nâciye Minhüm*, tah., Muhammed Osman el-Haşîm, Mektebetü İbni Sînâ yayınevi, Kahire, ss. 64-71

⁴⁶ Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Numân b. Muallim b. Ebî Abdullah el-Ukberî el-Bağdâdî (ö. 413/1022), *el-Fusûsü'l-Muhtâre*, (Mevsuatü Şeyh Müfid içerisinde 2), tah., Seyyid Ali Mîr Şerîfî, 1. baskı, Zuhûr yay., Kum, 2009, s. 320.

⁴⁷ Mümin 40/50.

⁴⁸ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 3, s. 231.

⁴⁹ Hicr 15/6 tefsirinde bahsedildi: Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 162.

⁵⁰ Bakara 2/255.

⁵¹ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 146, c. 2, s. 234. Baküvî tefsirinde birçok yerde şefaathin olmadığını bildirmiştir. Yukarıda açıklanan ayetle birlikte baktığımızda aslına şefaathin olmadığını değil sadece Allahın iznine bağlı olduğunu düşündüğünü söyleyebiliriz. Şefaathin olmadığını söylemesinin sebebi de Müslümanları tembelliğe sevketmesinden dolayı olsa gerektir. Bkn: Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 233-234, c. 3, s. 20, 207

Kufe'ye gittiğini duyan Hz. Ali bu etlerin haram olduğunu söyleyerek insanları bundan çekindirmeye çalışmıştır.⁵²

4. KEŞFÜ'L-HAKAYİK'TE KALKINMA VE BİRLİK

Diriliş ve gelişim biz Müslümanlara nasıl bir yol çiziyor bakışıyla Kur'ân'a yaklaşan müfessir, Maide suresindeki “*Biz Hıristiyanız*” diyenlerden de sağlam ahidlerini almıştık, ama onlar da kendilerine bildirilenlerden (İncil) önemli bir kısmını unuttular. Bu sebeple aralarına kıyamet gününe kadar sürüp gidecek olan düşmanlığı ve kini soktuk.”⁵³ ayetinde, Kur'ân'la amel etmesek başımıza geleceklerden haber verilmiştir. Baküvi şöyle ifade eder; Ne yazık ki ayette beyan edilmiş adavet, ayrılık ve mezheplere bölünme ümmet arasında varlığını sürdürmekte ve her biri kendi mezhebiyle övünür durumdadır. Birçok durumda da birbirini tekfir ediyorlar. Halbuki ümmet “*Tüm Müslümanlar kardeşler*”⁵⁴ ayetiyle amel ederek birlik ve beraberliği temin etmelidir.⁵⁵ Bugün ümmet arasında şu ayette geçen durum hakimdir. “*Ama insanlar kendi aralarında birliği paramparça ettiler.*”⁵⁶ Ümmetin birlik içinde olması için Kur'an başta olmak üzere dinin esasları etrafında sıkıca kenetlenseler, İslam'ın ilk döneminde olduğu gibi dinî ve dünyevi hayat tarzını yeniden inşa edilmesi mümkündür. Lakin ümmet arasında cehalet sebebiyle nifak baş göstermektedir. Ne kadar ki ümmet ilimlere sarılmadan, Yecuc, Mecucun ve Deccalın gelmesini bekleyecek, İslam'dan önceki cehalet dönemi Müslümanlar arasında devam edecektir.⁵⁷

4.1. Keşfü'l-Hakayik'te Zenginlik Değerlendirilmesi

Kalkınmanın esas etkenlerinden biri zenginlerin bu yolda para harcamasıdır. Baküviye göre, İlim zenginlikten daha üstündür lakin mal ve mülk de hizmetin tamamlanması için gereklidir. İslam'ın yayılmasında ilk Müslüman olan zenginlerin çok faydası olmuştur. Fahrettin Razi de ilim ve malın değerini şu sözlerle bildirmiştir: “*Tecrübe gösteriyor ki, kişinin şanı ilimle belli olur. İlim elde etmek de mal ile olur.*”⁵⁸ İnfak ederken ayette buyrulduğu gibi⁵⁹ orta yolu tutmak gerekir. Aşırı infak “tebzir” doğru olmadığı gibi aşırı cimrilik “buhl” de doğru değildir. Bu ikisi arasında orta yolu tutmak gerekir.⁶⁰

4.2. Keşfü'l-Hakayik'te Sahte Din Görevlileri Değerlendirilmesi

Müfessirin değerlendirmesine göre ümmetin geri kalma sebeplerinde biri de sahte din adamlarıdır. Bu bağlamda Baküvi'ye göre, Vaizler Sebe 34/27 ayetindeki gibi insanları hak yoluna güzel dille davet etmelidir. Vaazını Allah için vermeli⁶¹ ve insanların cebine bakmamalıdır. Açgözlü vaiz ise halkın isteklerine göre konuştuğu için hakikati her zaman gizler. Maalesef vaizler milletin elindeki malı alabilmeleri için malın önemsiz olduğunu ve terki dünya olmak gerektiğini telkin ediyorlar. İlimsiz din görevlilerinin İmamlar adına yalan hadis isnadının maksadı da mal toplamaktır. Sahte hadislere bir örnek verelim: “*Ali bir dilenciye 100 deve yükü kıymetli taşlar ve altın hediye etti. Kanber kaçınca Ali ona sordu neden kaçtın? Cevabında, beni de onlara vereceğinden korktum, dedi.*” Aliye bu kadar mal

⁵² Müfessir bu bilgileri Maide suresi 5/3 ve Araf 7/53 ayetlerinin tefsirinde vermiştir. Bkn: Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 302-303, 432.

⁵³ Maide 5/14.

⁵⁴ Hucurat 49/10.

⁵⁵ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 312.

⁵⁶ Enbiya 21/93.

⁵⁷ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 342-343.

⁵⁸ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 223.

⁵⁹ İsra 17/29.

⁶⁰ Razi, Muhammed b. Amr b. Hüseyin Fahrüddin, *Tefsiru'l-Fahri'r-Razi*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, c. 20, s. 330.

⁶¹ Sebe 34/47.

neredendir? diye sorsan, “*Böyle ameller imamlardan uzak değildir,*” cevabını verirler. Günümüzde İslam ülkelerini harabe ve halkı vahşet içinde bırakan iki grup vardır. Biri, bahsi geçen vaizlerdir. İkincisi de Ehl-i Beyt’in düşmanı olup, saygınlıklarını bozarak onların musibetlerinden istifade edip liyakatsiz davranışları onlara istinat eden gruptur. Bu grubun muteber bir alimine sormuşlar, “*İmam Hüseyin’in katil gününde hançerle kafa yarmak gibi vahşi ameller şeriat’te caiz midir?*” Cevabında, “*Buna ben cevap veremem. Bunun cevabını gidin Ebu’l-Fazl Abbas’tan sorun.*” demiştir. Bu bir cümlelik sözde ne kadar cehalet ve şerrin olduğuna dikkat edin. Bu alimin diğer vaaz ve konuşmaları da bu tarzdadır.⁶²

4.3. Keşfü’l-Hakayik’te Cihad Değerlendirilmesi

Müfessirin ifadesine göre, Allah yolunda cihat etmek ve canından geçmek ümmetin gelişmesine sebeptir. İlk dönemde canından ve malından geçerek cihat edilmeseydi İslam dini bu kadar gelişmezdi. Cihat sadece can ile olmaz aynı zamanda dil ve mal ile de olur. Zenginler ümmetin çocuklarını okutarak büyük cihat yapmış olurlar. Bu dönemin cihadı ilimdir. Cehaletin ise iki sebebi var din adamlarının kendi çıkarları için çalışması ve zenginlerin cimriliği. Bu iki grup ilmi sadece ahiret ilmine has kılıp ümmeti ilmi ve medeni gelişimden geri bırakmışlar. İslam’da Peygamberler bile ilim ile şerefli makamlarda yer almışlardır. Lakin cehalet öyle bir beladır ki kendi kız çocuklarını bile acımadan diri diri toprağa bastıran Araplar arasında yayılmıştı.⁶³

Bajuvîye göre, Allah İslam’ın baki kalması ve dünyaya yayılması için Kur’ân’la nasihat vermektedir. Bakara suresinde bildirildiği gibi,⁶⁴ ibadetler de İslam’ın terakkisi içindir. Dünya ve ahiret saadetini elde edebilmek için zor olan ibadetleri sabırla yerine getirmek gerekmektedir. Günümüzde Müslümanlar rahatlığa alışmışlar. Lakin şunu bilmek gerekir ki rahatlık ve tembellikle hiçbir şey elde edilemez. Bunun aksine ilim ve çalışmakla dünya milletleri arasında ilerleyebiliriz. İster ibadet ve emirler isterse de dünyevi işlerimizde ciddi bir şekilde çalışmamız gerekmektedir.⁶⁵

5. MÜSLÜMANLARIN GERİ KALMA SEBEPLERİ

Bugün ümmet arasında olan din adına yanlış icraatları Baküvî sert bir şekilde kınamaktadır. Hatta bu icraatların çoğunun şirk olduğunu Enbiya 21/56 ayetinin tefsirinde bildirmiştir. Bugün yapılan Kur’ân’a zıt amelleri Müslümanlara sorulsa babalarımızdan böyle gördük bundan vazgeçmeyiz derler. Alimler Kur’ân’dan akidelerine uymayan fikir beyan ettiğinde ise “Siz imamlardan iyi mi biliyorsunuz?” derler. Halbuki Allah elçisi Muhammed’e apaçık bir kitap vermiştir. Onun emir ve yasaklarını sadece imamların bildiğini söylemek yanlıştır. Bunu yapanlar da İslam adına kendi fikirlerini halka empoze edip Kur’ânı terk etmelerini emrediyorlar. Lakin İslam’ın üstünlüğü Kur’ân’ın diğer ümmetlerin kitabı gibi tahrife uğramadan elimizde olmasıdır.⁶⁶ Şu anki tertibi peygamber kendisi yapmış ve günümüze aynı şekilde ulaşmıştır. Kur’ân’da fazla ya da eksik olduğunu söylemek onu inkârla eşdeğerdir. Kur’ân’da eksik veya fazla olduğunu söyleyen İslam ümmetinden bir gruba yazıklar olsun. Müslümanlar ise haberi vahit hükmündeki rivayetleri Kur’ân’a tercih ederek onunla amel etmektedirler.⁶⁷

Baküvî, dünya halkları gelişmeye devam ederken Müslümanlar geri kaldığını bildirmiştir. Farsça olarak ifadesinde “*Ez mast ke ber mast*” “biz ne ettiyse kendi kendimize ettik” yazmıştır. Ona göre, İslam aleminin geri kalmasının başında gelen sebeplerden biri Kur’ân ahkâmına uymaması ve Peygamber’in hadislerine tabi olmamasıdır. Bu bağlamda Hz. Muhammed ümmete zalim olmamayı adil olmayı, birbirine kardeş ve yardımsever olmayı, ayrırcı değil, birleştirici olmayı emretmiştir.

⁶² Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 3, s. 103, 109.

⁶³ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 264, 404.

⁶⁴ Bakara 2/214

⁶⁵ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 120, 122-123.

⁶⁶ Fussilet 41/42.

⁶⁷ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 2, s. 334; c. 3, s. 252.

Eğitimsiz bir şahıstan zahir olan tüm bu hadislere baktığımızda kaynağının Allah olduğu açıktır. “Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının,”⁶⁸ ayetiyle Allah bizlere Peygamber’in emirlerine itaati vacip kılmıştır. Bu durumda Peygamber’in sahabe vasıtasıyla günümüze ulaşan hadislerine tabi olmak Kur’ân’a tabi olmak gibidir. Peygamber de sahabe hakkında buyurmuştur: “Benim ashabım gökteki yıldızlar gibidir, hangisine tabi olursanız hidayete ulaşırsınız.”⁶⁹ Aynı zamanda Kur’ân ahkâmına uymak insan vücudunu Allah’ın razı olacağı yönde değerlendirmek demektir. Bu durum yine Nahl suresi, “Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi,”⁷⁰ ayetinde bildirilmiştir. Allah’ın vücudumuzda yer alan uzuvları bahşetmenin esas sebebi ilim yolunda kullanmaktır. Vücudumuzu ilim dışında kullanmak Allah’ın nimetlerine nankörlük anlamına gelir. Cehaletleri sebebiyle Müslümanlar arasında her türlü fitne ve katliamlar ortaya çıkmaktadır. Kur’ân’dan haberi olmayan “alimler” ise halkı kendileri gibi olmaya ve edepten uzak kötü amellere davet ediyorlar. Belki hakikaten kendileri de bunu bilmiyor, bilseler bile hakkı öğretmiyorlar. İslam dinin geri kalmasının temel sebebi zahirde din ve mezhep alimi olan aslında ise din ve mezhebi bozan şahıslardır. Bir bölgede olan din ve mezhep aliminden beş tanesinden her biri kendinin Peygamber’in has elçisi sayıp, taklit edilmesi gerektiğini savunup, diğerlerini ise alim ve taklit⁷¹ edilmeye uygun görmezse bu ümmetten ne umut edilir.⁷²

5.1. Taklit Değerlendirilmesi

Bakuvi’nin hadislerine tabi olunmasında sahabeyi mezhep ayırımında tabi tutmadığı anlaşılır. Bu konu İmamiyyeyi taklit konusundaki eleştirisinden belli oluyor. Bakuvi taklit konusunu İmamiyye mezhebinde olduğu şekildedir farklı olarak kabul eder. Ona göre, Müslümanlar dinin temel hükümlerinde alimleri taklit etmemeleri gerekir. Onlar kendileri de bu bilgileri elde edebilirler. Yahudiler de Peygamber zamanında alimleri taklit ederek ilim yolunu ve İslam’ı araştırma yolunu seçmediler. Bu sebeple Kur’ân’ı inkâr ettiler. İşte bu sebepten avam halk için ilim mümkünse alimleri taklit etmek caiz değildir. Lakin cahil mollalar dini meselelerde bir alimi taklit etmeleri ve o alimin kitabında olan meseleleri delil talep etmeden kabul etmeleri gerektiğini bildiriyorlar. Delil istenirse taklit batıl olur ve taklit batıl olursa amel de batıl olur diyorlar. Taklitsiz bir saat bile kalmak caiz olmazken ayrıca diri müçtehid taklit etmek gerekir. Lakin alimleri taklit dinin ikinci dereceli meselelerine aittir. Dinî ve siyasi reisler kendi hakimiyetlerinin bekası için dini esasları bozmaya çalışır, fesat çıkarır ve kendilerini dinin hamisi gibi gösterirler. Böyle kişilerin kökü kazınmayınca toplumda din yerleşemez. Ümmet ne kadar ki Yahudi alimleri gibi helali haram ve haramı helal eden din alimlerine tabi olacak daha çok sıkıntılar çekecektir. Allah Kur’an’a ulaşılmasını engelleyenlere iki kat azap versin!⁷³

5.2. Kur’ân Değerlendirilmesi

Bakuvi’nin beyanına göre, Kur’ânı olduğu gibi kabul etmek ve onun ahkâmı arasında olmayanları da Peygamber’in hadislerinde aramak üzerimize farzdır. Bu durum ayette açıkça emredilmiştir, “Ey iman edenler! Allah ve resulünün önüne geçmeyin, Allah’a itaatsizlikten sakının!”⁷⁴ Bu iki esasa uymadığımız için de mezheplere ayrılmış ve bölünmüşüz. Bugün dünyada yerine yetirilen şura esası İslam’ın emri değil mi? Parçalanan Müslümanlar hakimiyeti elde edebilmek için uydurma hadisler yaymış, insanlar da bu hadislerle yürekten sarılmış ve diğerlerini batıl addetmişler. Kur’ân hükmünü terk ederek taklide sarılan cahiller Müslümanların cahiliye dönemindeki müşriklerden farkı yoktur. Bu

⁶⁸ Haşr 59/7.

⁶⁹ Müslim, *Fadailü’s-Sahabe*, 207.

⁷⁰ Nahl 16/78.

⁷¹ İnanç ve ibadet gibi zarurat-ı diniyye’den olan konularda, şahsın muttaki, hayatta olan ve İsna aşeriyye’den olan müçtehide tabi olmasıdır. Keskin, *Caferi İlmihali*, s. 23.

⁷² Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, ss. 93-94, 348, c. 2, s. 198, 201. c. 3, s. 53.

⁷³ Baküvî, *Keşfu’l-Hakâyik*, c. 1, s. 60, 118, 513, c. 3, s. 199.

⁷⁴ Hucurat 49/1.

durum ayette açık bildirilmiştir: “İşte şunlar, sana gerçekten okuduğumuz âyetlerdir. Allah’tan ve O’nun âyetlerinden sonra (buna değil de) hangi habere inanacaklar?”⁷⁵ Kur’ân’ın yerine zanna ve uydurma hadislere uyan bu dinin aslını bozmuştur. Bu sözlerim riyakârlara zakkum meyvesinin tadını verse de hakikati söylemek gerekir.⁷⁶

Müfessire göre, diğer taraftan dinî hükümlerde Allah’tan başkasına tabi olanlar Allah’a ortak koşmuş olurlar. Enam 6/121 ayetin hükmünü ve buna benzer hükümleri dikkate almayan birçok Müslüman müşrik sayılır. Kur’ân’ı sadece ölü üzerinde okuyup kendine yeni bir din icat edenlere yazıklar olsun. Bugün icra ettiğimiz dinî kanunların çoğu Kur’ân’a zıttır. Bu durumu dahi şair Nizami Gencevi çok güzel izah etmiştir.

Ey Mekke Medine’nin perdelenmiş güneşi
Zulmet perdeler mi nur eleyen güneşi?
Toprağın kokusundan koku yayandı yurdun.
Fitne nifak kokuyor sensiz ne zamandır yurdun.
Azgınlığın elinden bu tahtı al geri sen!
Alçaklar lekeledi temizle bu minberi sen!
Cin şeytan yuvasına çevirdiler dünyayı.
Bırak zalim, namerdin yerde çürüsün canı.⁷⁷

Kur’ân hükümlerini anlamak için onun anlamını tefekkür ederek okumak gerekir. Sadece musikisini dinlemek yeterli değil dedikleriyle edep kazanmak gerekmektedir. Bugün ölümlere Kur’ân okunurken anlam ve tecvidine dikkat etmeden okunuyor. Okuyan acele ile bitirip hakkını almaya çalışıyor, ölü sahibi de Kur’ân sebebiyle ölünün kurtulacağına seviniyor. Bu tarz rezil insanların Kur’ân okumasıyla sevap hasıl olmaz, günah hasıl olur. Kur’ân aslında dirilerin dünya ve ahiret saadetini temin etmek için okunması gereken Allah tarafından gönderilmiş bir kitaptır. Buna karşın insanlar bugün Kur’ân’dan korkup kaçıyorlar. Nedeni de oruç ve namaz dışında başka şey bilmenize gerek yok diyen ve Kur’ân’ı ramazanda, hasta başında veya yasta okuyan cahil mollalardır. Buna sebep olanlar Kur’ân’ı ticari bir meta haline getiren din ve ümmet düşmanları “Kur’ânı az bir meblağa satarlar”⁷⁸ ayetine muhataplar. Bu şahısların toplumdan kovulması gerekir. Aşağıdaki ayette yer alan “öğüt alanların” bugün var olmadığını görmekteyiz. “Bu (din), rabbinin dosdoğru yoludur. Biz öğüt alacak bir kavim için âyetleri ayrıntılı olarak açıkladık.”⁷⁹ Öğüt alan olsaydı Kur’ân dışında başka hükümler aranmazdı. Kur’ân, dinî ve ahlaki eğitim ve terbiye için gayet yeterli bir kitaptır. Kendi çıkarlarını güden insanlar ise halkı Kur’ân’dan uzaklaştırmış ve onun avam tarafından anlaşılmayacağını dikte etmişler. Lakin güneşi çamurla sıvamak mümkün değildir. Kur’ân’ın hilafına hüküm verip bu hükümleri Peygamber, sahabe ve imamlar adına verdiğini söyleyenler Müslüman olamazlar.⁸⁰

5.3. Kur’ân’a Göre Kanunların Yapılmaması

İslam devlet kanunlarının Kur’an hükümlerine göre hazırlanması gerektiğini savunan müfessir Bakara suresinde yer alan kısas⁸¹ hükmünü ve buna benzer diğer hükümleri terk etmemizin hiçbir mazereti olmadığını bildirmiştir. Ona göre, Nisa suresinde yer alan “mümin mümini kasten öldürürse”⁸² ayetinin hükmü sanki ümmet arasından kaldırılmıştır. Bugün ise Müslümanlar farklı bahanelerle Müslümanları katletmekteler.⁸³ Kanunlarını dış hukuk sisteminden alan Müslümanların diğer ülkelerden geri kalmalarının temel sebebi Kur’ân hükümlerini terk etmeleridir. Ayrıca kısas hükmü

⁷⁵ Casiye 45/6.

⁷⁶ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 3, s. 259-261, 305, 353.

⁷⁷ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 398.

⁷⁸ Bakara 2/41.

⁷⁹ Enam 6/126.

⁸⁰ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 400, c. 2, s. 323, c. 3, 40, 199.

⁸¹ Bakara, 2/179

⁸² Nisa 4/93.

⁸³ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 272.

uygulanırsa her bir insan başka birini öldürse karşısında kendisinin de öldürüleceğini bildiği için katiller kendiliğinden azalacaktır.⁸⁴ Kur'ân hükümlerini terk etmenin sonucunda başka hükümlere göz dikmiş durumdayız. Bu durum da İslam ümmetini helaka götürmektedir. Kur'ân'da tüm dinî ve siyasi hükümler vardır. Başka bir hukuk sistemine ihtiyacımız yoktur. Eğer biz Kur'ân hükümlerini terk edersek ayette⁸⁵ bahsedildiği gibi akıbetimiz Yahudi akıbetine yakındır.⁸⁶ Aynı şekilde cihat konusunda da Kur'ân ve Peygamber'e itaat etmede sayısız nimetler vardır. Bunun örneğini de Âl-i İmrân 3/172 ayetinde görmekteyiz. Zira Kureyş vaadine sadık kalmamış ve Bedir'e gelmemiştir. Müslümanlar ise Bedir'e gitmiş ve kurulmuş pazarda alışveriş edip geri dönmüşlerdir.⁸⁷

Baküviye göre, Kur'an hükümlerinden amel etmeden, ondan bahsetmek münafıklık alametidir. Müfessirin beyanına göre münafıklar iki kısma ayrılır. Birincisi kendini imanlı olarak gösteren lakin iman etmeyen şahıs. İkincisi de Müslüman görünüp, İslam'ın hükümlerinden övgüyle bahseden lakin kendisi dinin hükümleriyle amel etmeyen şahıs. Nasıl ki devrimizde bazı insanlar Kur'ân'dan ve ahkâmından övgüyle bahseder lakin amel etmez. Halbuki önce kendileri dediklerine amel etmeleri gerekir. Hz. Ali de bu makamda şu hadisi söylemiştir: “*Kur'ânı kendinize imam ve rehber edinin.*” Müslümanların her gün geri kalmalarının başlıca sebebi ise dinlerine amel etmemeleridir.⁸⁸

5.4. İmamların Gaybı Bilme Meselesi

İmamiye'de imamlar peygamberlerin aldığı vahyi bir şekilde devam ettiren şahıslardır. İmamlar peygamberler gibidirler ve peygamberliğin devamıdır. Cebrail vasıtasıyla olmasa da ve ismine vahiy denilmesinde de dinî hükümleri imamlar Allah'tan direkt alır durumdadır.⁸⁹ İmamiyye'de Peygamber'in vefatından sonra Ruhü'l-Kudüsün⁹⁰ İmamlara intikal ettiği ve bu sebeple dünyanın her tarafında olup bitenleri İmamların bildiği inancı hakimdir.⁹¹ Baküvi'nin açıklamalarından onun bu durumu kabul etmediği görülür. Lakin o, gaybı bilme konusunda sadece Şia'yı değil diğer ekolleri de eleştirmiştir. Lakin gaybın sadece Allah tarafından bilinebileceği⁹² Hz. Muhammed'in dilinden “*Ben gaybı bilmiyorum*”⁹³ diyerek bildirilmiştir. Baküvi'nin ifadesine göre, Müslümanlar ise bu bilginin aksini iddia ederek sadece Peygambere değil, İmamların, alimlerin ve sufilerin gaybı bildiğini iddia etmişlerdir. Buna da keramet ismini vermişlerdir.⁹⁴

Müfessirin tespitine göre, ümmet bu işlerle uğraşırken din ve dünya işlerinde geri kalmışlardır. Her fırka reislerinin tüm arz ve sema ilimlerine haiz olduğunu uydurmuştur. Bunlarla uğraşırken Kur'ân ayetlerini kendi fikirlerine uygun şekilde anlam vermişler. Bu fırkalar ihtiyarları elinden alınmış biri gibi tüm amellerini Allah'a istinat etmiş, çalışmayı terk edip miskinliklerini Allah'tan bilmişler. Bir grup da dünya malına dalarak din işlerini ertelemiş ve topladıkları malları din yolunda harcamamışlar. Bunların iddiası şu oldu ki eğer Allah istese kendi dinini yayar. Bir grup ise Mehdi'nin gelmesini ve işleri düzene sokmasını bekleyerek din ve dünya işlerini ertelediler.⁹⁵

İmamiyye'nin esaslarından olan imamet meselesine neredeyse yer vermeyen müfessir tefsirinin tamamında Kur'ân ve Sünnet vurgusunu ön planda tutmuştur. Baküvi'nin, İmamiyye'nin gayb akide esasını bilmesine rağmen Kur'ân'ı esas alarak doğruları söylemenin ve bu esas üzere birleşmenin

⁸⁴ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 104

⁸⁵ Ali İmran 3/112.

⁸⁶ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 201.

⁸⁷ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 222.

⁸⁸ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 290, c. 2, s. 80.

⁸⁹ Muzaffer, Muhammed Rıza, *Akâdu'l-İmâmiyye*, yay., Mejtebetü'l-Emin, Necef, 1968, s. 65-69.

⁹⁰ Ruhü'l-Kudüs'ten maksat Cebrail'in olmadığı anlaşılır. İmamların her şeyi bilmesini sağlayan ruh niteliğindedir.

⁹¹ Kuleyni, Muhammed b. Ya'kub b. İshâk (ö. 329/940), *el-Kâfi*, yay., Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 4. Baskı, İran, 1986, c. 1, s. 272.

⁹² Araf 7/188.

⁹³ Ahkaf 46/9.

⁹⁴ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 472.

⁹⁵ Baküvi, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 3, s. 315-316.

İslam alemini ileri götüreceğine inanmış olduğunu görmekteyiz. Çevresinin ekseriyetinin Şîî olduğu bir ortamda bu tarz açıklamalar yapmak açıkçası büyük cesaret ister.

5.5. Dinî ve Siyasi Liderler

Baküvi'ye göre, Çıkarları sebebiyle halkın Kur'an'a ulaşmasını engelleyenler, siyasi ve dinî liderlerdir. Ayet,⁹⁶ din ve millet reislerinin halkı aldatmasından bahseder. Adını reis koyan Kur'an'ın zıttını empoze eden bu sahtekârlardan milletin kaçınması lazımdır. Lakin ümmetin çoğu Kur'an'dan haberleri olmadığı için bu sahtekâr din adamlarının tuzağına düşüyorlar. Bu reislerden bazıları millet ayılmasını diyerek onlara doğru bilgileri vermiyorlar bazılarının kendileri de hiç bilgi sahibi değiller. Kur'an'ın ayetlerinde tezat olmadığı için onun yorumlarında ve uydurma hadislerde tezat durumu ortaya çıkarılmıştır. Aynı kible, Allah, Peygamber ve Kitaba tabi olan ümmetin ayrılmasının sebebi Kur'an'ın ahkâmını terk etmesi ve sahtekâr reislere tabi olmasıdır. Ne zaman ki bunlara Kur'an hükümlerinden bahsetsek, onlar kendi reislerinin dediklerini tekrar ederler ve babalarının dininden vazgeçmeyen müşrikler gibi inat ederler. Onları ayetlerle doğru yola davet ettiğimizde ayetlerin hakiki anlamını hükümsüz sayarak onlara başka anlamlar yüklüyorlar. Sonuç olarak uydurma hadislerle Kur'an ayetlerini farklı yorumladıklarından dolayı ümmet cehalet ve dalalet içinde, dağılmış ve bir birilerini tekfir eder durumdadır. Müslümanlar Kur'an ahkâmında birleşmeli ve uydurdukları bidatleri terk etmelidir. Kur'an'ın aksine davet eden düşmanlardan uzak olmak gereklidir. Müftülerin Kur'an'a zıt fetvalarını şeriat ve kurtuluş sebebi zannediyorlar. Bunun aksini söyleyenleri de mürtet olduğunu söylemekte.⁹⁷

6. SAHABİ DEĞERLENDİRMESİ, EBU BEKİR, ÖMER VE AİŞE ÖRNEĞİ

6.1. Halifeler Değerlendirilmesi

Baküvî Ebu Bekir ve Ömer'in sadece meşru halife olduğunu kabul etmez aynı zamanda onların döneminin saadet ve birlik dönemi olduğunu bildirir. Ayette geçen birbirini seven kavmin hakiki anlamda bu dönemde yaşadığını ifade etmiştir. Müfessir ümmetin arasında en temel ihtilaf sebebi olan hilafet meselesini tarihî süreçte başladığı şekliyle kabul etmekle kalmamış, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetinin ayetlerle de desteklendiğini bildirmiştir. Şöyle ki Maide 5/53 ayetinin bahsettiği on bir riddet olayının üçü Hz. Peygamber zamanında, sekizi Ebu Bekir ve biri Ömer hilafeti zamanında ortaya çıkmıştır. Ebu Bekir ve Ömer onları mağlup etmişlerdir. Ayrıca bu zamanda İslam dini Afrika'dan Çin'e kadar yayılmıştır. Bu dönemde İslam'ın kurallarına uygun kardeşlik ve ittihat tesis edilmiştir.⁹⁸

Şîî müfessir Tusi, bahsi geçen ayetin kimler için indiği konusunda birçok açıklamalar yapmıştır. Bunlardan birinin Ebu Bekir olduğunu ifade etmiş ve devamında başka şahıslar da olabileceğini nakletmiştir. Yine ayetin Hz. Ali hakkında indiğini bildirmişlerdir.⁹⁹ Tabersi ise bir hadis naklederek ayetin Farslar hakkında indiğini bildirmiştir.¹⁰⁰

İmamiyye Maide 5/55 ayetini Ali'nin imametini delil saymıştır. Ayette geçen veli kelimesine "Veliyyü'l-emr" yani İmam ve halife anlamını vermişler.¹⁰¹ Aynı zamanda Ali'den sonra gelen on iki

⁹⁶ Mümin 40/47.

⁹⁷ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 3, 230, 261, 278.

⁹⁸ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 329-330.

⁹⁹ Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. El-Hasan (385/), *et-Tibyan fi Tefsiri'l-Ku'rân*, tah., Ahmed Habib el-Kasir el-Âmili, yay., İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, c. 3, s. 555-556.

¹⁰⁰ Tabersi, Ebi Ali el-Fadl b. El-Hasan, *Mecmeu'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Ku'rân*, tah., el-Haşim er-Rasul el-Mahallâti, Fadlullah ez-Zeydî et-Tabatabai, yay., Dâru'l-marife, 1. Baskı 1986, c. 3, s. 321-322;

¹⁰¹ Tusi, *et-Tibyan*, c. 3, s. 559.

imamdan da bahsetmiştir. Zira imamlar da Ali'den sonra gelen veliyyü'l-emr'dirler.¹⁰² Baküvî ise ayetin tefsirinde Ali'nin namaz kılariken yüzüğünü sadaka vermesinden bahsetse de “veli” kelimesine dost/arkadaş anlamına geldiğini bildirmiştir.¹⁰³

6.2. Hz. Aişe

Baküvî, tefsirinde çok uzun açıklamalar vermemekle beraber, Nur suresi 24/10 ayetin tefsirinde Hz. Aişe'ye iftira atılma meselesinde uzun bir Buhari ve Müslim¹⁰⁴ hadisi naklederek Aişe'nin paklığı hakkındaki kanaatini nakletmiş ve Nur 24/11 ayetinin de Aişe hakkında indiğini bildirmiştir.¹⁰⁵

Konuyla bağlı Kummi de Nur 24/11 ayetin Aişe hakkında indiğine dair bir rivayet nakletse de bir rivayette de Aişe ve münafık kadınların Mariye'ye attığı iftira hakkında indiğini de bildirmiştir. Başka bir rivayetle Kummi Nur 24/11 ayetinde iftira edenin Aişe olduğunu beyan etmiştir. Şöyle ki İbrahim b. Resulullah ölünce Peygamber üzüldür. Bunu gören Aişe buna üzülmeye gerek olmadığını zira İbrahim'in, İbn Cüreycin oğlu olduğunu bildirir. Peygamber de bunun üzerine Ali'yi İbn Cüreyc'i öldürmesi için gönderir. Lakin İbn Cüreyc kaçarken düşer ve avret yeri açılır ve ne erkek ne de kadında olan cinsiyet uzvu olmadığını Ali görür. Ali durumu Peygamber'e aktarır ve O da “*Ehli Beytimden kötülüğü temizleyen Allah'a hamdolsun*” diye dua eder.¹⁰⁶

Burada Kummi Aişe'yi Ehl-i Beyt düşmanı olarak göstermeye çalışmıştır. Bunun sebebinin Aişe ve Ali arasındaki Cemel savaşı gibi tarihî çekişmeler olsa gerektir. Bu durumda böyle bir iftirada bulunan birini Peygamber neden eş olarak yanında tuttu sorusu doğar. Aynı zamanda delil ve sübut olmadan Peygamber nasıl birinin ölümüne hükmedebilir sorusu ortaya çıkar. Bu sorular da bu rivayetin uydurma olduğunu açık ortaya koyar niteliktedir. Her ne kadar konuyu farklı anlatanlar olsa da ayetlerin Hz. Aişe'yi temize çıkarmak için geldiğini bildiren ve olayı cereyan ettiği gibi takdim eden Şiî müfessirler de mevcuttur.¹⁰⁷

Dinî hükümleri yerine yetirirken Müslümanların birbirini desteklemesi gerekir. Bakara suresinde yer alan ayete¹⁰⁸ istinaden Müslümanların kâfir akrabalarına bile sadaka vermeleri gerekir. Onlar ister İslam'a girsin isterse de girmesin sadaka verenler sevabını alırlar.¹⁰⁹ Ayete bu yaklaşım tarzı aklımıza Hz. Aişe'ye iftira atanlar arasında olan Mistah b. Üsase'yi getirmektedir. Daha sonra had cezası uygulanmış bu şahsa Ebu Bekir yardım ediyordu. Bu olayın üzerine bir daha yardım etmeyeceğini bildirince, “*İçinizden yardımsever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler. Bağışlasınlar, hoş görsünler; Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir,*”¹¹⁰ ayeti inerek yardıma devam etmesini bildirmiştir. Bunun üzerine Ebu Bekir yardıma devam edeceğini ifade etmiştir.¹¹¹

7. DİNİ HÜKÜMLERİN DEĞİŞTİRİLMESİ

7.1. Miras Hükümünün Değerlendirilmesi

¹⁰² Şirazi, Hüseyini Seyit Muhammed, *Takribü'l-Kur'ân ile'l-Ezhân*, yay. Dâru'l-Ulûm, Beyrut, 2002, c. 1, s. 658.

¹⁰³ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 330.

¹⁰⁴ Buhari, *Şehadet*, 15, 30; Müslim, *Tevbe*, 56.

¹⁰⁵ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 2, s. 398-400.

¹⁰⁶ Kummi, Ali b. İbrahim, *Tefsiru Kummi*, tah., Seyit Tayyib Musevi Cezairi, yay., Daru'l-Kitab, 4. Baskı, Kum, şemsi takvim 1357, c. 2, s. 99.

¹⁰⁷ Bk. Kaşani, Molla Fethullah, *Zübdetü't-Tefasir*, tah, Bünyad Mearif İslami, Kum, 2002, 1. Baskı, c. 4, s. 482-489.

¹⁰⁸ Bakara 2/272

¹⁰⁹ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 156.

¹¹⁰ Nur 24/22

¹¹¹ Tirmizi, *Tefsir*, 25.

Müfessirin ifadesine göre, Kur'ân'ın Hristiyan ve Yahudilerden bahseden ayetleri bize de hitap ediyor. “Elinizdekini (Tevrat) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'ân) iman edin; sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılığa satmayın. Yalnız benden korkun,”¹¹² ayeti, Yahudilerin Tevrat'ı tahrif etmesinden ve insanların isteklerine göre onu değiştirmesinden bahsetse de asıl maksat İslam alimlerini uyarmaktır. İslam alimleri evli kadının miras alma konusundaki Nisa suresindeki ayetin hükmünü değiştirmişlerdir. Halbuki eşin çocuğu yoksa kocanın mirasının dörtte bir hissesini alma hakkı vardır.¹¹³ Bazısı da eşin arsa hariç bina ve taşınan maldan miras hakkı vardır. Varis tek kız çocuk olduğunda mirasın yarısını alır. İki ve fazla kız çocuk olduğunda terekenin üçte ikisine varistirler.¹¹⁴ Lakin İslam alimlerinden bazıları diyorlar ki her iki durumda malın tamamına varistirler.¹¹⁵ Ehli sünnete göre ise eşin mal ayrımı yapmaksızın çocuğu yoksa dörtte bir miras hakkı vardır.¹¹⁶

7.2. Cuma Namzı Değerlendirilmesi

Müfessire göre, Allah cumanın vacip olmasını tekitle ve hiçbir şarta bağlamadan bildirmiştir. Şia ise Cuma'nın vacip olmasını imamın olması şartına bağlamışlardır. İmam gayb olduğu dönemde ise bu namazın kılınmasının haram olduğunu bildirmişlerdir.¹¹⁷ Şia fıkhında Cuma namazı, şartları gerçekleşirse farz olur. Bunlar namazın vacip olduğu şahsın şartlarıdır. Bu şartlar ise Müslüman ve âkil olmak ve namaz için engel durum olmamasıdır. Bir de namazın edasının sıhhat şartları vardır. Bunlar da, adil sultan (yani İslam devleti/imam), vacip olması için yedi, mendup olması için de beş

kişi gerekir, iki Cuma camisi arasında üç mil ve fazla mesafenin olmaması ve iki hutbe¹¹⁸ okumak da diğer şartlarıdır.¹¹⁹

7.3. Zina Edenle Evlenme

Baküvî'ye göre zina eden kadınlarla evlenmek de ayette haram kılınmıştır.¹²⁰ Bazıları ise bunun haram olmadığı, belki mekruh olduğu görüşündedir.¹²¹ Lakin Nur suresindeki “Zina edenle zina eden evlenir” bildirimini bir haberi durumdur. Yani zina edenle zina etmeye sadece zina eden uygun olur. Emir veya yasak değildir. İbn Abbas da “Bundan maksat nikah değildir cimadır” demiştir.¹²²

7.4. Abdest Meselesinin Değerlendirilmesi

Baküvî'nin ifadesine göre, alimler abdest ayetini değiştirmişlerdir. Maide suresinde Allah bize abdest esnasında ayaklara mesh etmeyi emrediyor.¹²³ Alimler başı mesh etmeyi kabul etmiş ayakları ise yıkama sözüne atıf yaparak yıkanması gerektiğine hükmetmişler.¹²⁴ Baküvî abdest konusunda Şif

¹¹² Bakara 2/41.

¹¹³ Nisa 4/12.

¹¹⁴ Nisa 4/11.

¹¹⁵ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 43.

¹¹⁶ Ebu'l-Fadl, Mecduddin el-Halebi, *el-İhtiyar li Talili'l-Muhtar*, talik, Mahmud Ebu Dakika, yay., Mektebetü'l-Halebi, cilt 5, Kahire, 1937, c. 5, s. 89-91.

¹¹⁷ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 43.

¹¹⁸ Bu iki hutbeden birisi siyasi olmalıdır. Bu siyasi hutbeyi bazı yerlerde veremedikleri için Cuma namazının farzını kılmazlar. Azerbaycan'da Şif cuma namazında iki hutbe okuyamadıkları için kılmazlar. Sebebi de, bir hutbenin dini, diğerinin ise siyasi olmalıdır. Cumanın farzının yerine ise öğlen namazı kılıyorlar.

¹¹⁹ et-Tusi, Şeyhu't-Tâife Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali (ö.460/1068), *el-Mebsut fi Fikhi'l-İmamîyye*, I-VIII, Tahik ve Tashih, Muhammed el-Bâkir Behbudi, Müessesetü'l-Ğaryi li'l-Matbuat, Daru'l-Kitabi'l-İslamî, Beyrut, Lübnan c. I, ss. 143-144.

¹²⁰ Nur 24/3

¹²¹ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 43.

¹²² Sabuni, Muhammed Ali, *Muhtasarü İbn Kesir*, 7. Baskı, yay., Daru'l-Ku'râni'l-Kerim, 3-cilt, Beyrut-Lübnan, 1981, c. 2, s. 582.

¹²³ Maide 5/6.

¹²⁴ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 43.

mezhebinin hükmünü kabul etmiş Ehli sünnetin uygulamasını kabul etmemiştir. Ehli sünnet ise ayakların yıkanmasını farz kabul etmişlerdir. Zira Peygamber'in uygulaması da bu yöndedir.¹²⁵ İster miras isterse abdest konusunda, Baküvî açıktan mezhep ismi bildirmemiştir.

7.5. Dinî Hükümlerin Değiştirilmesi

Baküvî Âl-i İmrân 3/19 ayetinin tefsirinde dünyada ilk fesat çıkarıcıların alimler olduğunu bildirmiştir. Peygamber buyurmuştur: “*Alim fesat çıkardığı zaman alem bozulur.*”¹²⁶ Yahudi ve Hristiyan aleminde olduğu gibi İslam'da da zahirde alim, batında ise fasit olan insanlar hakimiyet arzusuyla fesat çıkarmışlardır. Bu şahıslar Kur'an ve hadisleri isteklerine göre yorumlamış, taraftarlarını cennetlik muhaliflerini ise cehennemlik saymış ve bu şekilde halkın rağbetini kazanmış, onların gözünde adil imam olarak görünmüşlerdir. Kur'an bu şahısların isteklerinin aksini bildirdiği için ayetlerini gizlemiş ve uydurma hadisler ihdas etmişlerdir. İşte bu şahıslar, Kur'an'ın ahkâmını ve hadisleri gizleyen veya aksini söyleyen açık birer İslam düşmanıdır. Halk ise ilimsiz olduğundan minberde oturan yüzünden sahtekârlık yağın insanları dinlemekten memnun gözüküyor. Peygambere iftira eden bu sahte din alimleri Ehl-i Beyt hakkında söyledikleri yalan sözlerle tarihte ortaya çıkan musibetleri kendilerine ticaret kaynağı yapmışlardır. Nasıl ki sağlığında Yahudiler herkesin derdini dinlediği için Peygambere “kulak”¹²⁷ diyerek ona eziyet etmişler, bugün de onun sünnetini değiştirip, bidatler ihdas edenler de onun ruhuna eziyet vermekteler. Hüseyin b. Ali'ye bühân atanlar Şii cemaati kıyamet gününde bağışlanıp farklı nimetler içinde cennette yaşayacakları sözüyle öyle bir saptırmışlar ki onların kurtuluşu imkânsız hale gelmiştir. Böyle yapanlara da ayette vaat edilen azap vardır.¹²⁸ Alimlerin dünyevi maksatlara göre veya birisinin arzu ve isteklerine göre ya da halktan takiiye yaparak hakkı gizletmemeleri gerektiğini ayet şöyle beyan eder; “*Allah, kendilerine kitap verilenlerden, “Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz” diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştirdiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!*”¹²⁹ Alimin, her zaman ve kendine zararı olsa bile taraf tutmadan hakkı söylemesi gerekir. Takiiye yapmak zor durumunda caizdir. Mekke döneminde Ammar'ın müşriklerden kurtulması için Allah ve Resulünü inkâr etmesi gibi. Lakin Ammar'ın anne ve babası müşriklerin dediklerini kabul etmeyerek şehit oldular. Bunların takiiye yapmaması ve fazileti daha üstündür.¹³⁰

Müfessirin açıklamada kast ettiğinin, İmamiyyenin imamet sistemi olduğu açık gözükmektedir. Baküvî bu sisteme kendi tavrını bildirmiş ve Kur'an ve Sahih hadislere zıt olduğunu açıklamıştır. Başta Kerbela faciası olmakla tarih boyunca bazı musibetler istismar edilmiş ve kendi hakimiyetleri için taraftar toplama derdinde olmuşlardır. Bu yolda da Kur'an ve hadisleri kendi fikirlerince yorumlamaktan geri durmamışlardır.

SONUÇ

Baküvî Azerbaycan'da içtimai tefsir yazan tek müfessirdir. Tefsiri, ilk defa Tiflis'te 1904 yılında Buhariye yayın evinde basılmıştır. 2014 yılında Azerbaycan'da yeniden latin alfabesiyle basılması tefsirin ekseriyeti Şii olan bir toplumda hüsnükabul gördüğünün bir göstergesidir. Zira Baküvî kendisi Şii olmasına bakmayarak yeri geldiğinde Şia'yı acımasızca eleştirmiştir. Sadece Şia'yı değil diğer ekolleri de yeri geldikçe eleştirmiştir.

Beylikler ve Çar Rusyasının işgali, 1918-1920 müstakil Azerbaycan ve 1920 den sonra Sovyetler'in işgali dönemlerinde yaşamış müfessir toplumun zor dönemlerine şahitlik etmiştir. Böyle sosyal

¹²⁵ Ebu'l-Fadl, Mecduddin el-Halebi, *el-İhtiyar li Talilî'l-Muhtar*, talik, Mahmud Ebu Dakika, yay., Mektebetü'l-Halebi, cilt 5, Kahire, 1937, c. 1, s. 7.

¹²⁶ Buhari, *İlim*, 34.

¹²⁷ Tevbe 9/61.

¹²⁸ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 170-171, 198, 526, c. 3, s. 356.

¹²⁹ Ali İmran 3/187.

¹³⁰ Baküvî, *Keşfu'l-Hakâyik*, c. 1, s. 228, 332, 386, c. 2, s. 203

bunalımların yaşandığı bir zamanda bu sıkıntılardan kurtulmanın tek çaresinin Kur'ân ve Sünnete sarılarak dinî ve dünyevi ilimlere hakim olmaktan geçtiğini ümmete anlatmaya çalışmıştır.

Tefsirin yazılma sebebine bakarsak bir nevi insanları cahillik karanlığından kurtarmakla birlikte, Müslümanları da cahil din adamları ve menfaatperest siyaset adamlarının elinden kurtarmaya çalışmıştır. Müslümanlar düştükleri cehalet çukurundan kurtulmaya pek istekli olmasa da bu durumun hakiki alimler üzerinde bir görev olduğu bilinci ile hareket etmiştir. Bu sebeple de Kur'ân'ı Azerbaycan diline tercüme ve tefsir etmiştir.

Baküvî yeri geldiğinde Şîî İmami, yeri geldiğinde Sünni kaynaklardan örnekler vermiş ve kaynak ayırımı yapmamıştır. Tercihlerinde de bazen Şîî bazen Sünni görüşleri tercih etmiş ve bazen de kendi görüşünü bildirmiştir. Ayırıcı değil birleştirici üslubunu tefsirde görmek mümkündür. En sert şekilde Şîî eylemlerini eleştirmiştir. Bu yanlışların düzeltilmesi için de Kur'ân'ı işaret etmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada Baküvî'nin akide ve amelde olan yanlışların tespiti ve düzeltilmesi, dinî ve sosyal sorunların tespiti ve ıslahını tefsirden örneklerle vermeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Bağdadi, A. (2004). Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, **el-Fark Beyne'l-Fırâk ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye minhüm.**, tah., Muhammed Osman el-Haşin, Mektebetü İbni Sînâ Yayınevi, Kahire.
- Bahrani, S. Haşim(1994), **el-Burhan fi Tefsiri'l-Kuran**, Tah., Kısmi'd-Diraseti'l-İslamiyye Müesseseti'l-Bi'se, Naşir, Bünyad Balet, Terhar.
- Baküvî, M. Kerim(2014), **Keşfu'l-Hakayik an Nüketi'l-Âyâti ve'd-Dekâik**, hazırlayan, Ali Ferhadov, Bakü.
- Bozan, Metin(2018), **İmâmiyye Şîî'nin Oluşumu-Masum Oniki İncanın Ortaya Çıkışı**, yay., İsam, 2. Baskı, İstanbul.
- Demirli, E.(2017), **Mir Muhammed Kerim El-Baküvî (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ebu'l-Fadl, Mecduddin el-Halebi(1937), **el-İhtiyar li Talili'l-Muhtar, talik, Mahmud Ebu Dakika**, yay., Mektebetü'l-Halebi,cilt 5, Kahire.
- el-Mebcut fi Fikhi'l-İmamiyye, I-VIII, **Tahik ve Tashih, Muhammed el-Bâkir Behbudi, Müessesetü'l-Ğaryi li'l-Matbuat**, Daru'l-Kitabi'l-İslamî, Beyrut, Lübnan.
- En-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ (ö. 310/922)(2012), **Fıraku's-Şîî**, 1. Baskı, Manşûrâtü'r-Rıdâ yay., Beyrut, Lübnan.
- Et-Tusi, Şeyhu't-Tâife Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali (ö.460/1068), **et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kuran**, tah., Ahmed Habib el-Kasir el Âmili, yay., İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, **Cemel Vak'ası-Hz. Aişe ile Hz. Ali Arasında Cereyan Eden Savaş**, TDV Ansiklopedisi, c. 7, s. 320-321.
- İbn Esir, İzzu'd-Din (630/1233)(1997), **el-Kamil fi't-Tarih**, tah., Ömer Abdusselam Tedmuri, yay., Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, X cilt.
- Kaşani, Molla Fethullah(2002), **Zübdetü't-Tefasir**, tah., Bünyad Mearif İslami, Kum, 1. Baskı.
- Keskin, Mehmet(2012), **Caferi İlmihali**, yay., Diyanet İşleri Y., 2. Baskı, Ankara, s. 176-178.

- Kuleyni, Muhammed b. Ya‘kub b. İshâk (ö. 329/940)(1986), *el-Kâfi*, yay., Dâru’l-Kütübi’l-İslamiyye, 4. Baskı, İran.
- Kummi, Ali b. İbrahim(şemsi takvim 1357), **Tefsiru Kummi**, tah., Seyit Tayyib Musevi Cezairi, yay., Daru’l-Kitab, 4. Baskı, Kum.
- Kutluay, İ.(2020), **Şîa’da Hadîs Usûlü-Ehl-i Sünnet Hadîs Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma**, Yay., Rağbet, 2. Baskı, İstanbul.
- Muzaffer, Muhammed Rıza(1968), **Akâdu’l-İmâmiyye**, yay., Mejtebetü’l-Emin, Necef.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Numân b. Muallim b. Ebî Abdullah el-Ukberî el-Bağdâdî (ö. 413/1022)(2009), **el-Fusûsü’l-Muhtâre**, (Mevsuatü Şeyh Müfid içerisinde 2), tah., Seyyid Ali Mîr Şerîfî, 1. baskı, Zuhûr yay., Kum.
- Polat, S.(1997), **Hadislerin Kur’ân’a Arzının Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Sünnetin Dindeki Yeri**, Ensar Yayınları. (Erişim Tarihi : 17.09.2021) Url: http://isamveri.org/pdfdrq/D050820/1995/1995_POLATS.pdf
- hru’r-Razi, yay., c. 32, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi.
- Sabuni, Muhammed Ali(1981), **Muhtasaru İbn Kesir**, 7. Baskı, yay., Daru’l-Kurani’l-Kerim, 3-cilt, Beyrut-Lübnan.
- Saduk, Ebi Ca’fer Muhammed b. Ali b Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî (Ö. 381/991)(2009), **Emâli’s-Sadûk**, takdim, Hüseyin el-A’lemî, Müessesetü’l-A’lemî Lilmatbûât yay., Beyrut – Lübnan.
- Sebzvari, Muhammed b. Habibullah(1998), **İrşâdu’l-Ezhân ilâ Tefsiri’l-Kuran**, yay., Dâru’t-Taaruf li’l-Matbuat, Beyrut, 1. Baskı.
- Seyit Kutup, **İbrahim, Fi Zıllali’l-Kur’ân**, yay., Dâru’ş-Şurûk, 6 cilt, Kahire.
- Sırma, İhsan Süreyya(2020), **Müslümanların Tarihi’ne Giriş**, yay., Beyan, İstanbul, s. 135-143.
- Suleymanov, Rovshan(2016), **Azerbaycanlı Şîh Müfessir Baküvî’nin Keşfü’l-Hakayik Adlı Tefsirinde Taassuptan Uzak Dini ve Sosyal Islah Önerileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enistütisi, Konya.
- Şirazi, Hüseyini Seyit Muhammed(2002), **Takribu’l-Kur’ân ile’l-Ezhân**, yay. Dâru’l-Ulûm, Beyrut.
- Tabersi, Ebi Ali el-Fadl b. El-Hasan,(1986), **Mecmeu’l-Beyan Fi Tefsiri’l-Kuran**, tah., el-Haşim er-Rasul el-Mahallâti, Fadlullah ez-Zeydî et-Tabatabai, yay., Dâru’l-marife, 1. Baskı. URL: <https://ekutuphane.diyaret.gov.tr/details?id=21212&materialType=KT&query=Eb%C3%BB+Ali+Emin%C3%BCddin+Fazl+b.+Hasan+et-Tabers%C3%AE%2C+548%2F1153>.
- Uğur, H.(2018), **Azerbaycanlı Şîh Müfessir Mir Muhammed el-Baküvî’nin Keşfü’l-Hakâyik Adlı Tefsiri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri**, TÜRKKÜM-Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyet Kongresi, Balıkesir. (Erişim Tarihi : 11.09.2021) Url: https://www.academia.edu/39784346/AZERBAYCANLI_%C5%9E%C4%B0%C3%8E_M%C3%9CFESS%C4%B0R_M%C4%B0R_MUHAMMED_EL_BAK%C3%9CV%C3%8E_N%C4%B0N_KE%C5%9EF%C3%9C_L_HAK%C3%82Y%C4%B0K_ADLI_TEFSS%C4%B0R%C4%B0_VE_TEFSS%C4%B0R_%C4%B0LM%C4%B0_A%C3%87ISINDAN_DE%C4%9EER%C4%B0